

In dit nummer

'Innovatie komt uit de marge'
Frits van Oostrom over handschriften
en bibliotheken » 1

Voorpublicatie uit van Oostroms
nieuwe boek » 3

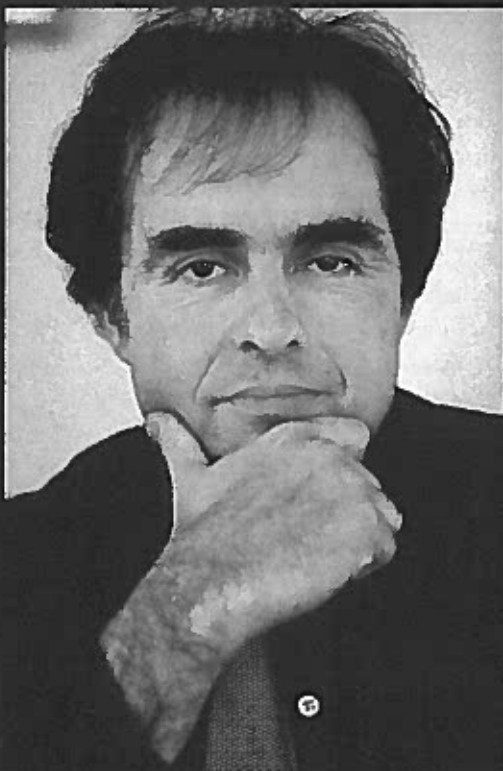
Van wortels en kruiden
Een vroege Chinese druk in
de Bibliotheca Thysiana » 4

HOKA EST! Het proetschrift
in de schijnwerper » 6

Scaliger en de vlo van
Catherine des Roches » 7

Legaat Van Wijk revisited » 10

Van de oplettende lezer » 12

Prof. dr. Frits van Oostrom
(foto Marc de Haan, Leiden).

'Innovatie komt uit de marge'

Frits van Oostrom over handschriften en bibliotheken

Jos Damen

Begin 2006 verschijnt het boek *Stemmen op schrift* van prof. Frits van Oostrom, sinds 2002 universiteitshoogleraar te Utrecht en sinds mei 2005 tevens president van de KNAW. In zijn nieuwe boek belicht Van Oostrom de Nederlandse literatuur tot het jaar 1300, dus inclusief Hadewijch, de ridderromans, de Reinaert en meester Maerlant.

Van Oostrom was tussen 1982 en 2002 hoogleraar in Leiden en werkte daarna nog een tijdlang regelmatig in een soort monnikscel in de Leidse universiteitsbibliotheek. Hij kent de Leidse bibliotheek en haar collecties goed. Dat is één van de redenen waarom in *Omslag* zowel een voorpublicatie uit zijn nieuwe boek verschijnt (een passage over de Leidse hoogleraar Lipsius en een mysterieus verdwenen manuscript) als de weerslag van een vraaggesprek met Van Oostrom.

'Mijn nieuwe boek *Stemmen op schrift* is deel één van een tweeluik, dat de eerste eeuwen van de Nederlandse literatuur bestrijkt. In het slot-hoofdstuk komen mr. Willem, de schrijver van de Reinaert en meester Maerlant aan bod. Je zou kunnen zeggen: respectievelijk Louis Paul Boon en Geert Mak, maar dan 750 jaar geleden. Het is prachtig om te zien hoe de Nederlandse literatuur in die eerste eeuwen opkomt: van wat losse, rijke, poëtische woorden, via *hebban olla vogala* tot de ridderromans, de vrouwenmystiek en de Reinaert. Vergis je niet in het volume: de schrijvers van de ridderromans hadden bijvoorbeeld een enorme productiviteit. Koning Arthur, Karel de Grote en wat daar omheen is geschreven vormen meer dan een miljoen regels in onze taal. Je kan het natellen als je de CD-ROM *Middelnederlands* gebruikt. En als je weet wat een moeite het toen alleen al kostte om perkament te bereiden, zie je nog duidelijker wat een inspanning men voor de literatuur over had.'

Innovatie komt uit de marge

'Via de Leidse hoogleraar Peter Gumbert kwam ik in contact met de perkamentbereiding. Hans Groot kan dat prachtig. Dat is een karwei: na een dag werken heb je 12 vellen perkament, één katern. Dat gebruik je natuurlijk voor zeer bijzondere dingen. De vroege Nederlandse literatuur is heel apart. Aanvankelijk komen de heiligenlevens in de volkstaal en de

Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloemen*,
handschrift op perkament, ca. 1360 [BPL 14a f. 38v-39r].

boeiende ridderromans, creatieve volging van het Franse voorbeeld. Echte innovatie komt altijd uit de marge: hier is dat de vrouwenmystiek. Hadwijch en haar "zusters" maken de vroege Nederlandse literatuur echt bijzonder. Ook buitenlanders als Kurt Ruh zien die speciale kwaliteiten. De prachtige Reinaert, en nog zoveel meer. Ja, ik sta inderdaad bol van enthousiasme. Ik geef die jaren van mijn leven toch niet aan iets onbetekenends? Ik hou echt van die taal, die verhalen, die poëzie. Daarom wil ik ook graag de jeugd blijven interesseren voor dat moois.'

Bibliotheken als hoeders

'Er is natuurlijk ook reden tot enige zorg dat die kennis van ons cultuuroord wegzakt. Bibliotheken zijn dragers en hoeders van onze kennis. Niet alleen van die Middeleeuwse handschriften, maar ook van de secundaire literatuur. Literatuurhistorici als Van Mierlo, Willems en Maartje Draak zijn in een constante dialoog met hun voorgangers, en wij bouwen daar op voort. Het eerste handschrift dat ik ooit in handen had? Daar hoeft ik geen seconde over na te denken. Ik weet zelfs het bibliotheeknummer nog: Utrecht UB Hs. 1006. Wim Gerritsen toonde een groepje Utrechtse studenten de Tweede Historiebijbel. Het is een bijbel in proza, met een stuk over Alexander de Grote. Het vermoeden was toen dat het de legger was voor een druk van Gerard Leeuw. Dat was te zien aan regelmatige nagelindrukken, die in hs. 1006 voorkwamen. Bij Gerritsen en bij Gumbert merkte ik: zo werkt wetenschap. Zo zit de geschiedenis van het schrift in elkaar. Zo zijn handschriften en boeken gemaakt. En, ook heel belangrijk: zo evolueert onze kennis daarover. Zelf ben ik geen codicoloog, maar de wetenschap werkt enorm stimulerend.'

Lipsius en Internet

'Dit nieuwe boek is de vrucht van hard werken. Net als een echte monnik om vijf uur opstaan, ook op zondag. Gelukkig is de creatieve drang zo sterk dat ik nooit een wekker nodig heb. Als je dan ook nog het geluk hebt om te kunnen werken in de UB Leiden en in het NIAS in Wassenaar, kan je bijna in een roes werken. De Leidse collectie is natuurlijk een schatkamer. Voor iemand met mijn achtergrond zijn er drie belangrijke bibliotheken: Leiden en de KB's van Brussel en Den Haag. Juist vanwege de rol die bibliotheken horen te hebben is het openingshoofdstuk van mijn boek interessant. De geschiedenis van de *Wachtendonckse psalmen* is ook bizar. Het is een mysterie: dat handschrift blijft eeuwenlang netjes bewaard, en verdwijnt vlak nadat een groot Leids geleerde als Lipsius het in handen krijgt en – wonder – er direct het belang van inziet. En dan ... het handschrift van de *Wachtendonckse psalmen*, de oudste Nederlandse tekst, lijkt van de aardbodem verdwenen!

Een bibliotheek moet natuurlijk meer doen dan alleen netjes handschriften conserveren. Belangrijk is het om anderen tot onderzoek te stimuleren en al het moois te openbaren. Voor wetenschappers is het belangrijk dat er zowel veel op internet als in open opstelling in bibliotheken beschikbaar is. Internet is met de jaren een steeds betrouwbaarder informatiebron geworden. Zelf ben ik ook betrokken geweest bij initiatieven als www.literatuurgeschiedenis.nl waarmee we een jongere generatie proberen te bereiken. Als een critica als Aleid Truijens dat dan een "betoverende site" noemt, doet dat genoeg.'

Wortels en takken

'Bibliotheken zijn instrumenteel om mensen plezier te laten krijgen in het verwerven van kennis. Een van mijn meest intense bibliotheekervaringen is een rondleiding die ik als eerstejaars door de magazijnen van de universiteitsbibliotheek kreeg. Maar ook in een heerlijk wanordelijke bibliotheek als in het Centre Pompidou is het mooi om rond te neuzen. In mijn tijd in Harvard bezocht ik de Widener Library vaak, met die enorme collecties in open opstelling. Automatisering is in diverse opzichten een zegen. Je ziet in de online catalogus thuis al welke boeken er zijn, vraagt ze aan en na een uur liggen ze in de bibliotheek voor je klaar. Kijk ook naar een Opleiding Engels in Leiden die een mooie switch maakt van een opleiding boekwetenschap naar Book and publishing. Dat wordt er niet met de haren bijgeslept: boek & byte passen bij elkaar. Paleografie een uitstervend vak? Kom nou toch, ook vroeger was de Neerlandistiek afhankelijk van enthousiaste individuen. In andere vakgebieden weet men soms beter ook de randen van de wetenschap blijvend te financieren. Iets als bijvoorbeeld het upgraden van de BNM (Bibliotheca Neerlandica Manuscripta), voor het vakgebied toch een subliem instrument, was elders al tien keer gefinancierd en gerealiseerd.'

Het Lipsius-mysterie: voorpublicatie uit Stemmen op schrift

Frits van Oostrom

Zo stuitte in de zomer van 1591 Justus Lipsius, professor in Leiden en Leuven, toen hij op doorreis was in Luik vanuit het kuuroord Spa, waar hij voor zijn gezondheid had verbleven, op een oud Nederlandstalig boek. Het is een verbazingwekkend toeval dat Lipsius juist dit boek trof, en zeldzaam knap dat hij – ‘Le plus savant homme qui nous reste,’ schreef Montaigne – meteen zag waar het om ging. Speurend naar antiquarische boeken had hij in theorie van alles kunnen vinden: een manuscript met werk van Hadewijch, een ridderroman of heiligenleven (waarvoor hij stellig zijn neus zou hebben opgehaald), wie weet Willems *Madoc* of juist een onbeduidend blaadje met het bloedeloze maakwerk van een anonieme derderangs poëet. Maar wat Lipsius in Luik in handen viel, was het handschrift dat nog steeds kan gelden als het alleroudste Nederlandse boek.

Het was het handschrift van de *Wachtendonckse psalmen*, zo genoemd naar de Luikse kanunnik Arnold Wachtendonck, die het uit zijn bezit aan Lipsius liet zien. Het eerste Nederlandstalige boek stamt dus, toepasselijk genoeg, uit de traditie van het Boek der Boeken, meer speciaal de psalmen, de gezangen van kleine mensen tot hun ontzagwekkende God. Het manuscript dat de kanunnik in 1591 aan Lipsius toonde, dateerde uit omstreeks 900 en was geschreven in de streek waar het zich zevenhonderd jaar later nog steeds bevond: te weten nabij Luik, wellicht concreet het klooster Munsterbilzen, dat daar in de tiende eeuw een voorname abdij was van adellijke nonnen. Het boek is eveneens de eerste plaats waar ons woord ‘boek’ voorkomt: gespeld als *buok*, als vertaling bij het Latijnse *liber*. Hetgeen meteen de status van de Nederlandse tekst in deze *Wachtendonckse psalmen* aangeeft: het Nederlands begint op schrift als ondertiteling. Of eigenlijk boventiteling – want boven de Latijnse psalmwoorden in

het handschrift zag Lipsius Germaanse equivalenten genoteerd staan (misschien was dit wel extra reden voor zijn alertheid: dat de volkstaal hier verscheen in conjunctie met het Latijn; een handschrift met alleen de *Reynaert* zou de humanist waarschijnlijk minder hebben gefascineerd). Of zoals hij opgetogen schreef aan de Antwerpse humanist Henricus Schottius: *vidi psalterium vetus [...] Latinum quidem, sed inter lineas ad singula verba germanica interpretatione superscripta.*¹

Blijkens hun glossen stammen de *Wachtendonckse psalmen* uit de tiende eeuwse onderwijspraktijk. Daarin waren de psalmen de basisteksten waaruit jonge monniken (en ook wel nonnen) hun allereerste lesjes kregen in lezen en taal. Hun alfabetisering verliep dus via het Latijn, een voor hen vreemde taal, die de kinderen in het begin wel met behulp van hun moedertaal moesten interpreteren – en vandaar de glossen. De *Wachtendonckse psalmen* zijn dus weliswaar de oudste, maar beslist geen autonome Nederlandse tekst, laat staan een creatieve psalmberijming. (...)

Het betreft de Nederlandstalige versie van psalm 18 uit de Vulgaat, door Lipsius per brief in september 1591 bekendgemaakt aan Jan van Hout, de Leidse stadssecretaris en curator van de jonge universiteit aldaar, en vergezeld van de verzekering: ‘Ik weet dat je veel genoeg zult beleven aan dit oude monument van onze taal, waarvan je nog nooit iets soortgelijks onder ogen hebt gekregen’:

Himila tellunt guolikhêide godes
Coeli enarrant gloriam dei
Inde werk hando sînro
Et opera manuum eius
Furkundit festi
Annuntiat firmamentum.

Dag dages ûtropizot uuort
Dies diei eructat verbum
In naht nahti cundit uuîsduom
Et nox nocti indicat scientiam²

Dat de *Wachtendonckse psalmen* er zo uitzagen, valt niet meer te zien. Het eerst ontdekte Nederlandse boek was namelijk tevens het eerste om weer zoek te raken. Het blijft een raadsel hoe dit kon gebeuren, na al die eeuwen van verzekerde bewaring, en juist nadat Lipsius er het unieke belang van had herkend. De ontdekker zelf is bij dit alles niet geheel boven verdenking verheven. Hij omschreef zijn eigen levenswijze ooit als *rore fraudis aspersus*

Petrus Schenk, *Portret van Justus Lipsius*, mezzotint, 1606. [Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden; BN 874].

(met een druppeltje bedrog besprenkeld); wie weet beschouwde hij het boek na de door hem vastgestelde betekenis al te gemakkelijk als zijn geestelijke en meteen ook maar materiële eigendom? Van een ander oud (Latijns) boek was Lipsius in elk geval de gretige heler, nadat derden het uit de abdij van Enname hadden ontvreemd. Maar in het geval der *Wachtendonckse psalmen* blijft zoiets gissen op de rand van smaad. Feit is dat de codex na Lipsius nooit meer is gezien, laat staan bestudeerd.

¹ Ik heb een oud psalterium gezien [...] in het Latijn, met tussen de regels boven elk woord een Germaanse vertaling.

² De hemel verhaalt van Gods majesteit, het uitspannel roemt het werk van zijn handen, de dag zegt het voort aan de dag die komt, de nacht vertelt het door aan de volgende nacht.